

Oud Utrecht 4

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

**19e-eeuws toerisme op
de Utrechtse Heuvelrug**

**Triomf en politieke val
van een patriots predikant**

**Verhitte gemoederen 4:
krakeel om een schavotplaats**

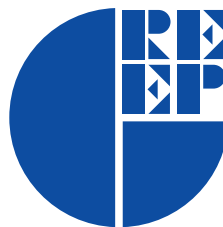

voor utrechtboeken
stad en provincie

selexyz broese

hoofdvestiging: stadhuisbrug 5
3511 kp utrecht t 030 2335200
e info.broese@selexyz.nl
www.selexyz.nl

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Lange Nieuwstraat 66
3512 PL Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Mob. 06-24133494
Fax 030-666 14 41

WALTMANN. HISTORISCH GEZIEN EEN VAN DE EERSTEN.

Maar vooral ook degelijk, betrouwbaar, vakkundig, uiterst actief en meer dan 115 jaar volledig ingespeeld op onroerend goed in Utrecht en regio.

Eeuwig, en altijd actief in vastgoed

Maliesingel 18
Postbus 349
3500 AH Utrecht
Tel. 030 - 231 30 35
Fax 030 - 231 23 74
www.waltmann.nl
info@waltmann.nl

**Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling**

LAAN VAN VOLLENHOVE 2925 3706 AK ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030 - 695 66 44

alting & partners
uitvaartonderneming

traditioneel en eigenzinnig

hiske alting
petra branderhorst
06 45 363 220

kijk op: www.altinguitvaart.nl

Inhoud

88

‘Wonderschoone panorama’s’

‘Dit heuvelland met zijne haast onmerkbare glooiingen [...] en schilderachtige boschpartijen is een der bekoorlijkste en liefelijkste streken van ons land.’ Aan superlatieven over de Utrechtse Heuvelrug, de Zeister en Baarnse bossen, is in 19e-eeuwse reisgidsen geen gebrek. Hoe de provincie Utrecht steeds meer een toeristische trekpleister werd, eerst voor de elite en later ook voor de massa.

96

Patriotse professor en predikant

Ysbrand van Hamelsveld was predikant, hoogleraar theologie en overtuigd en actief patriot. Het bleek een combinatie waarvoor hij, toen het politieke tij keerde, een zware prijs moest betalen.

106

Ruziën om een executieterrein

Niet de lijfstraffen waartoe criminelen veroordeeld waren, stonden in 1839 in Utrecht ter discussie, maar wel het plein waar deze voltrokken zouden moeten worden. Het nieuwe, door een traliehek omgeven plein voor het Gerechtshof aan de Hamburgerstraat of het Vredenburg?

88

Hans Zijlstra

Een lustoord voor de reiziger

Opkomst van het toerisme op de Utrechtse Heuvelrug in de 19e eeuw

94

Roman Koot

Luizen in de pels van de moderne kunst

Het Utrechts Grafische Gezelschap De Luis

96

Coen Görts

‘Oproerig en allerinfaamst gedrag’

Predikant en patriot Ysbrand van Hamelsveld

102

Casper Staal

Middeleeuws Utrecht als vrolijke, zelfbewuste stad

Boekbespreking

104

Signalement

105

Manon van der Wiel

Verborgene Sporen op Monumentendag 2008

106

Kaj van Vliet

De kwestie Teunisse: uitstel van executie

Verhitte gemoederen - 4

109

Agenda

Een lustoord voor de reiziger

Opkomst van het toerisme op de Utrechtse Heuvelrug in de 19e eeuw

'de wandelplaats van Utrechts beau-monde, die daar onder het lommer der breedgetakte boomen op en neer flaneert'. De Utrechtse Maliebaan vanuit het noordoosten. Litho door R. Geissler, tussen 1870 en 1874.

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Begin 19e eeuw was er in Nederland voor het eerst op grotere schaal sprake van 'toerisme', dat wil zeggen van wandelen of reizen om cultuur en landschap te bezichtigen. Nederlanders gingen hun eigen land verkennen en ook de Utrechtse Heuvelrug werd te voet of per rijtuig bezocht. Waar ging de belangstelling van deze toeristen in de provincie naar uit? En hoe kwamen ze aan informatie over routes en 'uitspanningen'?

Reizen was rond 1800 niets nieuws. Hollanders zijn vanouds gewend om te reizen. Over de Alpen naar Italië, het 16e en 17e-eeuwse Mekka van de schilderkunst, zoals de Utrechtse schilder Hendrik Terbrugghen. Naar de Levant, het oostelijke Middellandse Zeegebied, voor specerijen en andere handelswaar. Of langs de Afrikaanse kust op zoek naar een geschikte route naar het Verre Oosten. Het motief voor deze reizen lag doorgaans in de handel. Behalve kooplieden reisden voor 1700 vooral diplomaten, studenten en militairen door Europa. Daarnaast ondernamen pelgrims tochten naar bekende bedevaartplaatsen zoals Rome. Reizen uit pure behoefte om cultuur en landschappen te bewonderen is echter vooral iets van later datum. Aanvankelijk was dit toerisme ook voorbehouden aan andere nationaliteiten, zoals de Engelsen. Pas na 1815 zou dat veranderen.

De Engelsen legden vanaf de 17e eeuw de basis voor het vroegmoderne toerisme. De zonen van rijke landeigenaren maakten de oversteek naar het continent voor de zogenaamde *Grand Tour*, een rondreis langs de culturele hoogtepunten van het oude Europa. Tijdens zo'n reis waagde John Evelyn al in 1646 de gevaarlijke tocht over de Simplonpas. Daarnaast ontdekten de Engelsen in de 18e eeuw het landschap in eigen land, onder andere Wales en het Lake District. Ook Franse en Duitstalige reizigers trokken de bergen in, zoals Albrecht von Haller, die in 1777 een lofzang op het berglandschap schreef. De belangstelling voor de bergen was gewekt, wat in de 19e eeuw leidde tot een uitgesproken voorliefde voor de Zwitserse Alpen.

In de Napoleontische tijd werd het reizen bemoeilijkt door oorlogen. Pas na de Vrede van Amiens (1802) waagden toenemende aantallen Engelsen zich weer aan reizen op het continent. Ook in Nederland kwam het reizen na de Napoleontische oorlogen op gang. *De Vaderlandsche Letteroefeningen* meldde in 1823: 'Bij ons is, vooral na den algemeenen vrede, ook de lust tot reizen meer opgewekt.' Nederlanders waagden zich na 1815 aan tochtjes langs de Rijn en later ook naar de Harz en naar de Alpen in Italië en Zwitserland. De reisverslagen die hiervan verschenen, in tijdschriften of in boekvorm, maakten landgenoten enthousiast om eveneens op pad te gaan.

Buitenplaatsen langs de straatweg

In het binnenland was sprake van een bescheiden ontwikkeling van wandelingen op buitenplaatsen en in parken naar uitgebreidere tochtjes door de omgeving. De welgestelde Utrechtse flaneerden eind 18e eeuw langs de 'wandelingen' over de Utrechtse omwalling of over de Maliebaan. Een dorp als Zeist bleek al in 1799 'gedurende het grootste gedeelte van de zomer' zo'n geliefde bestemming dat het gemeentebestuur moeite had om vergaderruimte in een van de 'logementen' in het dorp te vinden. Nadat in 1816 vergunning was verleend voor de bestrating van het stuk straatweg tussen De Bilt en Zeist werd Zeist nog beter bereikbaar als doel voor wandelingen of ritjes per koets. De aanleg van buitenplaatsen langs de straatweg - zoals Ma Retraite, Schaerweyde en Kersbergen - maakte de directe omgeving aantrekkelijk voor wandelaars en dagjesmensen.

De belangstelling voor de Utrechtse Heuvelrug werd gevoed door gewijzigde ideeën over natuur en landschap. De Engelse landschapsstijl bleek goed toepasbaar in het overgangsgebied van de droge zandgronden op de Heuvelrug naar de lagere gronden ten zuiden daarvan. In de aanleg van de buitenplaatsen kwam de nieuwe romantische natuurgedachte tot uiting. Hoogteverschillen in het

landschap, verrassende doorkijkjes en verspreide boomgroepen moesten voor afwisseling en voor 'schilderachtige' taferelen zorgen. Een van de bronnen voor dit natuurbeeld was de Engelse 'picturesque'-mode aan het eind van de 18e eeuw. Daarnaast hadden de beschrijvingen van de Alpen invloed op het natuurbeeld in Nederland. Op de Utrechtse Heuvelrug zag de toerist in afgezwakte vorm de 'schitterende vergezichten' uit bergachtige streken terug. Dit zou na 1880 tot een ware Zwitserse mode ter plaatse leiden. Het romantische natuurbeeld ijde in deze omgeving nog lang na.

Toenemend aantal reisgidsen

Veel van de belangstelling voor natuur en landschap is af te leiden uit na 1820 gepubliceerde wandel- en reisgidsen. Een van de eerste daarvan was Christemeijers *Lustoord tusschen Amstel en Grebbe*, uit 1837. Een reisgids in de moderne zin van het woord is dit nauwelijks te noemen, al geeft de auteur wel informatie over vervoer en afstanden. Een tochtje van Utrecht naar de Grebbeberg en terug was volgens hem in een dag te doen 'indien gij uwe paarden niet dood op hun gemak liet lopen.'

Reisbeschrijvingen werden al vanaf de 16e eeuw in steeds grotere aantallen gepubliceerd. Dikwijls ging het hierbij om reisdagboeken of verslagen van diplomaten die in opdracht van een vorst op reis waren. Daarnaast verschenen routebeschrijvingen, zoals *La Guide des Chemins de France* uit 1552. In de 17e eeuw kregen de beschrijvingen meer het karakter van een gids, met beschrijvingen van culturele bezienswaardigheden en informatie over herbergen. In de 19e eeuw zette Karl Baedeker vervolgens een nieuwe standaard voor de reisgids met de publicatie van zijn *Gids voor het Rijnland* (1827).

Na Christemeijer verschenen onder andere beschrijvingen van de heuvelrug in J.L. Terwens *Het Koninkrijk der Nederlanden* (1858) en in Craandijks *Wandelgids door de schoonste streken van Nederland*

'eene niet eindigende afwisseling van natuurschoon, prachtig geboomte, fraaie vijvers'. *Vijver de Lindekom in het Baarnsche Bos.*

Ansichtkaart, ca 1905-1910.

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

'het uitlokkend stationsgebouw te midden van het Baarnsche bosch'. *Gezicht op station Baarn.*

Ansichtkaart, ca 1905-1915.

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

(1892). Verder publiceerde Van Woude circa 1896 zijn *Gids voor Zeist*, enkele jaren later gevolgd door Kraals *Groote Gids van Zeist* (1907). Gerlachs *Gids en reisboek voor de stad en de provincie Utrecht* (1884) heeft al de kenmerken van een moderne toeristenhandleiding: indeling op plaatsnaam, vaste onderwerpen, gegevens over vervoer en onderdak en rubrieken als ‘merkwaaardige gebouwen’ en ‘wandelingen en rijtoeren’. Gerlach heeft een duidelijk programma: ‘Meer bekendheid moet leiden tot meer waardeering’ en dat moet ‘meer vreemdelingen’ aantrekken, wat ten goede komt aan de ‘ontwikkeling en de welvaart onzer stad en provincie.’ De gidsen van GA Evers en E. Coenders bevatten veel informatie over culturele en landschapelijke bezienswaardigheden. Bij de publicatie van Coenders’ *Gids voor Utrecht, stad en provincie* (1910), waren nog veel vergezichten vanaf de heuvelrug in tact. In latere decennia zou dat door de bebouwing in rap tempo veranderen.

‘Schilderachtige boschpartijen’

Waar stuurden de reisgidsen hun lezers nu vooral op af? In de periode voor 1850 was de aandacht vooral gericht op de straatweg en de daarlangs gelegen landgoederen. Christemeijer benadrukte niet voor niets ‘het groot belang dat eene landstreek bij een goeden straatweg heeft’. N. van der Monde stuurde de lezers van *Utrecht en derzelver fraaije omstreken* (1841) dan ook op verschillende rijtoertjes langs de straatweg naar Zeist. Zoals de tocht die van Utrecht ‘over Zeist en Doorn naar Wijk bij Duurstede’ voert. Waarbij hij Doorn, geheel in overeenstemming met het romantische natuurbeeld, als ‘een der schilderachtigste dorpen der geheele provincie’ aanmerkt. Plantenga noemt dezelfde straatweg in *Nederland, handboek voor reizigers* uit 1874, nog ‘na dien van Arnhem naar Dieren de fraaiste van Nederland.’ Begin 20e eeuw was de aandacht deels verlegd naar andere plaatsen, maar de straatweg bleef een belangrijke attractie. Evers

schreef in 1911 over de wandeling van De Bilt naar Zeist: ‘Dit heuvel-land met zijne haast onmerkbaar glooiingen, waarop slechts hier en daar een enkele lage heuveltop de ronding van het terrein verbreekt, met zijne zandvalleien en heuveluitloopers, zijn golvende heiden en schilderachtige boschpartijen is een der bekoorlijkste en liefelijkste streken van ons land.’

Buiten de tochtjes langs de populaire straatweg bleef het toerisme op de heuvelrug voor 1844 beperkt van omvang. Hoewel exacte cijfers ontbreken lijkt er slechts sprake van incidentele bezoeken aan plaatselijke bezienswaardigheden. Uitzondering hierop is de Pyramide van Austerlitz, die direct na de bouw in 1804 bezoekers trok. Ook het in de nabijheid gelegen kamp van de Franse militairen trok in dat jaar veel bezoekers. Andere toeristische attracties waren de Zwitserse brug in het bos bij Driebergen, met ‘romaneske waterpartijen en boschprieelen’, en het Zeisterbos.

Na 1844 werd de Utrechtse heuvelrug ontsloten door de aanleg van spoorwegen en trambanen. Met de opening van de spoorlijn Utrecht - Arnhem in 1844, de bouw van station Driebergen-Zeist en de komst van de paardentram Utrecht - Zeist in 1879 werden dorpen als Zeist, Driebergen en Doorn beter bereikbaar. In 1837 kostte het de reiziger volgens Christemeijer nog twee uur om van Utrecht naar Doorn te reizen, met de komst van de spoorlijn werd deze reis aanzienlijk verkort tot één uur. Station Baarn werd na 1874 een belangrijke halte voor toeristen die het Baarnse bos en omgeving wilden bezoeken. Per trein was Baarn vanuit Amsterdam in één uur te bereiken. Bij de stations kwamen logementen om de toeristen in onder te brengen. Baarn werd tussen 1880 en 1920 verrijkt met diverse hotels, waaronder het Badhotel (1884), dat tot in het buitenland bekendheid genoot. Bij station Driebergen verrees een pension met de naam ‘Woud- en Bergoord’, een directe verwijzing naar het natuurgeenot dat de toeristen te wachten stond.

Hotel Woud- en Bergoord te Rijsenburg (afgebroken in 1929).

Ansichtkaart, ca 1905-1910.

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Gezicht in de Utrechtse Maliebaan.

Ansichtkaart, ca 1900-1904.

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

'het Zeisterbosch met zijne heuvelen en waterpartijen'. Foto van vijver in het Zeister Bos, ca 1900-1910.

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

ZEIST. VIJVER IN HET BOSCH.

Dolen in het Zeister bos

Het contrast tussen de als ongezonder ervaren stad en de 'zuivere' natuur ging een belangrijke rol spelen bij de keuze van toeristische bestemmingen. Reizigers zochten volgens Craandijk 'genot van verfrissching en verkwikking in de schoone, vrije natuur'. Aanvankelijk namen de toeristen genoegen met de 'afwisseling van natuurschoon' in het Zeister bos of het Baarnse bos. Volgens Terwen had het 'zeijster lustbosch' in 1858 al een flinke omvang. Christemeijer was zelfs van mening dat een gids in dit bos geen overbodige luxe was, omdat de wandelaar gemakkelijk 'aan het dolen geraakt'. Gaandeweg kreeg het Zeister bos, met haar hoogteverschillen en beplanting met naaldbomen, de naam een miniatuur-Zwitserland te zijn. Er werd zelfs een chalet gebouwd om de Zwitserse illusie te vervolmaken. Craandijk genoot van 'het fraaije uitzicht, dat vooral het op een heuvel gebouwde "Zwitserse huis" aanbiedt'. Ook Coenders roemde het 'Zeisterbosch met zijne heuvelen en waterpartijen'. De zandheuvels die eerder symbool stonden voor de onvruchtbare en daardoor nutteloze gedeelten van de provincie, kregen nu een andere status. Zo beschreef Evers het 'enorme Zeisterbosch' in zijn *Geïllustreerde gids voor de omstreken van Utrecht*: 'Groepen van eerwaardig hout wisselen de jongere aanplantingen af en de vele zandheuvels, begroeid of soms kaal, vormen eene andere aantrekkelijkheid, vooral omdat ze vaak uitzicht over een fraai boschgedeelte geven'. Door de aanleg van de spoorlijn Utrecht - Zeist in 1901 werd het bos nog beter bereikbaar voor dagjesmensen. Het in 1852 gebouwde Jagershuis

was al een trefpunt voor wandelaars en dagjesmensen geworden. Ook Pension Boschlust, aan de ingang van het bos, profiteerde van de toegenomen belangstelling.

Baarn en Soestdijk waren vooral in trek bij Amsterdammers, voor seizoensverblijf of kortere tripjes. 'Wie tijd en geld beschikbaar had vond er voor het schoone seizoen een heerlijk lustoord', meldde Craandijk in zijn *Wandelingen*. Coenders prees in 1910 de omgeving van Baarn nog aan als 'overrijk aan heerlijke wandelingen'. Ook het 'gehucht' Soestdijk werd volgens Terwen 'zeer veel door vreemdelingen bezocht'.

Na 1890 ontstond er meer belangstelling voor plaatsen die tot dan toe buiten het directe gezichtsveld van de veelal uit Amsterdam en Utrecht afkomstige toeristen lagen. Amersfoort kwam in trek doordat de stad beter bereikbaar was na de aanleg van de spoorlijn Utrecht - Amersfoort (1864). Ook de omgeving van de stad, zoals het Lokhorster bos, won aan populariteit. Het bosgebied rond het nog steeds zeer populaire Baarn werd langzamerhand volgebouwd met villa's, wat het voor reizigers die rust zochten minder aantrekkelijk maakte. Amersfoort kon bovendien bogen op aanzienlijke hoogteverschillen, wat aansloot bij de voorliefde voor het panorama.

'Wonderschoone panorama's'

Het panorama vatte de beleving van het landschap samen in een grootse blik op de omgeving. Dit was geheel in overeenstemming met de ervaring van reizigers naar buitenlandse bestemmingen als de Zwitserse Alpen. Schrijvers van Nederlandse wandel- en reisgid-

Oproep

Nazaten Belgische vluchtelingen gezocht

Vanaf 1914 verbleven er 7.400 Belgische vluchtelingen in de provincie Utrecht. Het ging om burgers en militairen die, met name na het bombardement op Antwerpen (oktober 1914), het geweld van de Eerste Wereldoorlog ontvlucht waren. Hoewel de meesten van hen vrij snel terugkeerden naar België, bleef zo'n 10 procent de gehele oorlogsperiode in ons land. En vaak ook daarna als ze een relatie hadden met een Nederlandse man of vrouw.

De redactie bereidt een themanummer voor over Utrecht (stad en provincie) en de Eerste Wereldoorlog en wil daarom graag in contact komen met in Utrecht woonachtige nazaten van deze Belgische vluchtelingen om hun verhalen te horen en foto's en andere documenten te bekijken.

De redactie is te bereiken via: redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl of telefonisch: (030) 273 42 65 (eindredacteur M. van Lieshout).

Literatuur

- Blijdenstein, R., *Zeist, groei en bouw*. Deel 5 (Zeist 1984).
Breij, M. e.a., *Na gedane arbeid. Gids voor de beoefening van cultuurbeoefening en vrijetijdsbesteding in de provincie Utrecht* (Utrecht 2005).
Corbin, A., *Lavènement des loisirs, 1850-1960* (Parijs 1995)
Dekker, C., en J. Aalbers (red.) *Geschiedenis van de provincie Utrecht* (Utrecht 1997).
Gaasbeek, F.L. e.a., *Baarn, geschiedenis en architectuur* (Zeist 1994)
Mączak, A., *De ontdekking van het reizen, Europa in de vroeg-moderne tijd* (Utrecht 1998).
Stichts Historisch Contact (1999) afl. 1. Over reizen.

sen zetten het uitzicht op het Nederlandse landschap dikwijls op één lijn met buitenlandse panorama's. Kennelijk was het de emotie die de ervaring bepaalde en niet de waardering voor de werkelijke hoogteverschillen, die gering zijn in vergelijking tot de Alpen. Diverse schrijvers roemden in kleurrijke termen het uitzicht vanaf de Amersfoortse berg: 'heerlijk is het, als in de lente het frissche groen van het winterkoren zich mengt tusschen het geel en rood van het jeugdig loof der akkermaalsbosschen', schreef Craandijk. Gerlach schuwde de vergelijking met uitzichten buiten Nederland niet: 'Het gezicht van den straatweg naar Utrecht, even vóór het Paviljoen, over Amersfoort en het uitgestrekte Eemdal, kan met de schoonste in het buitenland wedijveren.'

Ook een dorp als Doorn raakte in trek. In de jaren rond de eeuwwisseling verzeiden diverse pensions, zoals pension 'Edelweiss' aan de Kortenburgerlaan (1896), dat gebouwd is in de in die tijd populaire chaletstijl. De omgeving van het dorp leende zich bij uitstek voor het maken van wandelingen in de natuur. Evers schreef hierover: 'Ten Noorden van het dorp liggen de uitgestrekte bosschen, die het aantrekkingspunt der vele zomergasten zijn. Zij prijken met zwaar hout en vanaf de heuvelen zijn wonderschoone panorama's te genieten over de heerlijke boschstreek.' Het 'logement van Van Ommeren' was volgens Christemeijer een goed vertrekpunt voor een wandeling door de Doornse bossen.

Door de groei van het geboomte zijn de meeste van de panorama's inmiddels aan het oog onttrokken. In 1837 merkte Christemeijer nog

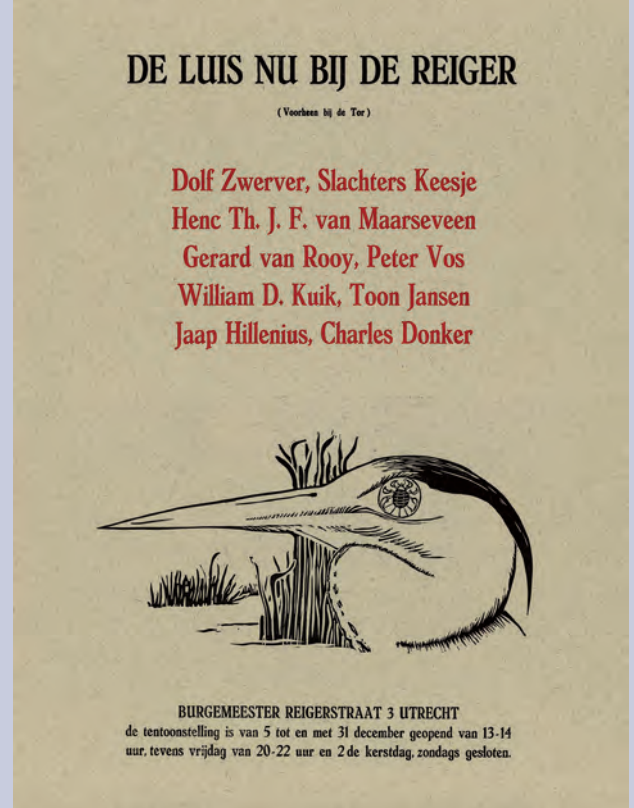
op dat de eigenaar van het landgoed Zonheuvel vanuit zijn huis goed zicht heeft op de stad Utrecht, 'welke men in hare gansche uitgestrektheid, zelfs met het bloote oog, duidelijk voor zich ziet.' In 1911 was daar geen sprake meer van, al was Utrecht nog steeds vanaf de hoger gelegen gedeelten van het dorp zichtbaar, bijvoorbeeld vanaf de zogenaamde Domlaan. De houten uitzichttoren De Kaap kwam tegemoet aan deze behoefte aan een samenvattende blik op het landschap. Ook in Driebergen kreeg de toerist de gelegenheid om het landschap te overzien. De uitspanning Klein Zwitserland aan de Traaij werd voorzien van een uitkijktoren met uitzicht op 'uitgestrekte bosschen, golvende heidevelden.'

Opkomend massatoerisme

Eind 19e eeuw ontstonden de eerste organisaties die zich actief met het toerisme in de provincie gingen bezighouden. Na de oprichting van de VVV Zeist in 1894 volgden weldra de VVV Utrecht en omstreken (1895) en enkele jaren later de VVV Amersfoort. Deze organisaties hadden tot doel de bevordering van het vreemdelingenverkeer zowel in als buiten de steden. Daarnaast ontstonden organisaties met een beperkt doel, zoals de UMO (1918) die zich vooral bezighield met aanleg en onderhoud van fietspaden. Deze organisaties legden de basis voor het opkomende massatoerisme in de regio.

Het Utrechtse Grafisch Gezelschap De Luis, 1960-1980

Volgende maand opent een overzichtstentoonstelling en verschijnt er een boek over het Utrechtse Grafische Gezelschap De Luis. De activiteiten van deze 'individualisten in clubverband' zorgden ervoor dat in de tweede helft van de vorige eeuw de belangstelling voor moderne grafische kunst in ons land aanzienlijk toenam.

Gerard van Rooy (linoleumsnede) en Toon Jansen (boekdruk), Affiche tentoonstelling De Luis nu bij De Reiger, linoleumsnede, 1969.

□ COLLECTIE SCHOUTEN

Luizen in de pels van de moderne kunst

Henc van Maarseveen, Abstracte compositie, linoleumsnede, 1965.

□ COLLECTIE SCHOUTEN

‘De Luis is oninteressant gebleven. Heeft als gezelschap niks te betekenen gehad. [...] Maar als kunsthistorici straks in een fraai boek de belangrijkheid van De Luis mochten beschrijven, is dat van a tot z gelul.’ (William Kuik - 1978)

‘Eens zal met zilveren, wat zeg ik? met gouden lettertjes de geschiedenis worden geschreven van het Grafisch gezelschap De Luis, het unieke kunstenaarscollege dat voor een groot deel het gezicht van het Utrechtse kunstleven in de jaren '60 en '70 heeft bepaald.’ (Hans van Straten - 1981).¹

Twee uitspraken, twee tegengestelde meningen. Is een van de twee waar en de ander dus niet? Of is het allemaal een kwestie van perspectief? Feit is dat tussen 1960 en 1980 een groep voornamelijk Utrechtse kunstenaars in gezelschapsverband heeft samengewerkt om grafische kunst te maken en te verspreiden.

Liefde voor grafische ambacht

In 1960 sloten William Kuik (later Dirkje Kuik, 1929-2008), J.H. Moesman (1909-1988) en Henc van Maarseveen (1926) zich aaneen en richtten het *Grafisch Gezelschap De Luis* op. Het was geen voor de hand liggende combinatie. De drie kunstenaars hadden ieder een geheel eigen artistieke benadering en beeldtaal. Moesman was surrealist en een uitmuntend kalligraaf, Kuik een beginnend graficus met een romantische inslag en een hang naar het verleden, terwijl

William D. Kuik, Schetsblad, bijlage bij 'Grafisch Gezelschap De Luis, tentoonstellingscatalogus Kunstzaal Van Stockum', Den Haag 1962, litho, 1962.

□ COLLECTIE SCHOUTEN

Van Maarseveen in geschrift en kunst streed voor een soevereine abstracte kunst. Er was echter één ding dat hen verbond: liefde voor het grafische ambacht, dat volgens hen te weinig waardering kreeg. De grafiek werd als moderne kunstvorm weinig beoefend en de traditionele grafische technieken dreigden vergeten te raken. Daar wilde het drietal wat aan doen. Ze kozen De Luis als naam, omdat ze wilden opereren als luizen in de pels van de moderne kunst.

De belangrijkste doelstelling, het bevorderen van de vrije grafische kunsten, probeerde het gezelschap te bereiken door zowel de productie als de verspreiding van grafiek te stimuleren. In een pand aan de Schalkwijkstraat - en later aan de Voorstraat - richtten ze een atelier in, waarvan ook andere kunstenaars gebruik konden maken. In Utrecht en elders in het land werden tentoonstellingen georganiseerd, maar de verspreiding van grafiek geschiedde vooral via een systeem van 'begunstigers'. Voor een klein bedrag konden die zich verzekeren van toezending van grafiek in velerlei vorm en in verschillende technieken, variërend van een nieuwjaarswens tot het *Luizencahier*, een bundeling van originele grafiek en literaire bijdragen.

Doel na 20 jaar bereikt

Het drietal Kuik, Moesman en Van Maarseveen wist enkele tientallen kunstenaars aan te trekken als medewerker. Onder hen waren veel Utrechtse kunstenaars, zoals Charles Donker, Toon Jansen, Peter Vos en Gerard van Rooy. Later kwamen daar nog Henk van der Haar en Dolf Zwerfer bij, maar ook een landelijk bekende kunstenaar als Jaap Hillenius. In totaal maakten deze kunstenaars in de twintig jaar van het bestaan van De Luis meer dan 150 prenten en kunstenaarsuitgaven speciaal voor de begunstigers. Ieder werkte voor zichzelf en er werden geen eisen gesteld aan techniek, stijl of voorstelling. In 1971 vond een verjonging van het gezelschap plaats. Nadat Moesman zich al in 1964 uit het bestuur had terug-

Roman Koot

Hoofd Publiekszaken en hoofdconservator Bibliotheek en Buitenlandse Kunst van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag.

getrokken, maakten in 1971 Kuik en Van Maarseveen plaats voor Gerard van Rooy en Toon Jansen. In de jaren hierna intensiverde het aantal tentoonstellingen in het land, maar geleidelijk nam het aantal activiteiten af en aan het eind van de jaren zeventig werden de laatste prenten aan de begunstigers verstuurd. Het doel dat De Luis zich had gesteld, was eigenlijk ook bereikt: de belangstelling voor autonome grafiek was sterk gegroeid. Grafische ateliers en kunstuitlenen kwamen inmiddels aan de groeiende vraag van de kunstliefhebbers tegemoet.

Magische bijklank

De naam De Luis heeft in Utrecht een magische bijklank gekregen. Niet zo gek eigenlijk: Dirkje Kuik, J.H. Moesman, Charles Donker, Gerard van Rooy, Peter Vos en Dolf Zwerfer behoren tot de belangrijkste Utrechtse kunstenaars van de tweede helft van de 20e eeuw. Hun kunstwerken én hun aanwezigheid in de stad hebben onmiskenbaar het gezicht van de Utrechtse kunstwereld mede bepaald. Landelijk is De Luis minder bekend. Met het boek en de overzichtstentoonstelling in Museum Het Rembrandthuis in Amsterdam zal het gezelschap ook buiten de Utrechtse stadsgrenzen aandacht krijgen. En dat is waar het William Kuik onder andere om te doen is geweest: een gezelschap dat landelijke en zelfs internationale uitstraling zou krijgen, door de productie en de verspreiding van ambachtelijke grafiek van het hoogste niveau te stimuleren. En hoewel de samenwerking tussen de kunstenaars in artistieke zin beperkt bleef - het waren 'individualisten in clubverband' - heeft De Luis een groot aantal kunstwerken nagelaten die onze aandacht verdienen.

Boek en expositie

De overzichtstentoonstelling van De Luis is van 6 september tot 16 november dagelijks van 10 tot 17 uur te zien in Museum Het Rembrandthuis, Jodenbreestraat 4 in Amsterdam. Ter gelegenheid van de expositie verschijnt bij de Hercules Segers Stichting, Amsterdam het boek *Grafisch Gezelschap De Luis 1960-1980: individualisten in clubverband* geschreven door Roman Koot, met medewerking van Saskia de Bodt, Inemie Gerards-Nelissen, Ria Laanstra en en Renske Suijver.

Noot

- 1 Citaten uit: Bibeb, 'William Kuik: " 't is duidelijk dat de natuur zich vergist heeft" ', *Vrij Nederland* 29 april 1978 en H.v.S[traten], 'Werk van "De Luis" te zien en te koop', *Utrechts Nieuwsblad* 15 mei 1981.

De Utrechtse predikant en hoogleraar theologie Ysbrand van Hamelsveld speelde een opvallende en omstreden rol in de Utrechtse patriottenbeweging. Zijn gedrag tijdens de troebelen in 1786-1787 leidde tot zijn ontslag door de vroedschap. Daarna werd hij bekend door zijn indrukwekkend aantal publicaties. Een schets van het veelbewogen leven van een geëngageerde predikant.

Aanbieding van een verzoekschrift van Utrechtse burgers aan de vroedschap in de raadszaal. Een delegatie van de burgers staat in het midden voor de tafel. Achter de tafel de twee burgemeesters. Ets door De Wit, 1783.

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

‘Oproerig en allerinfaamst gedrag’

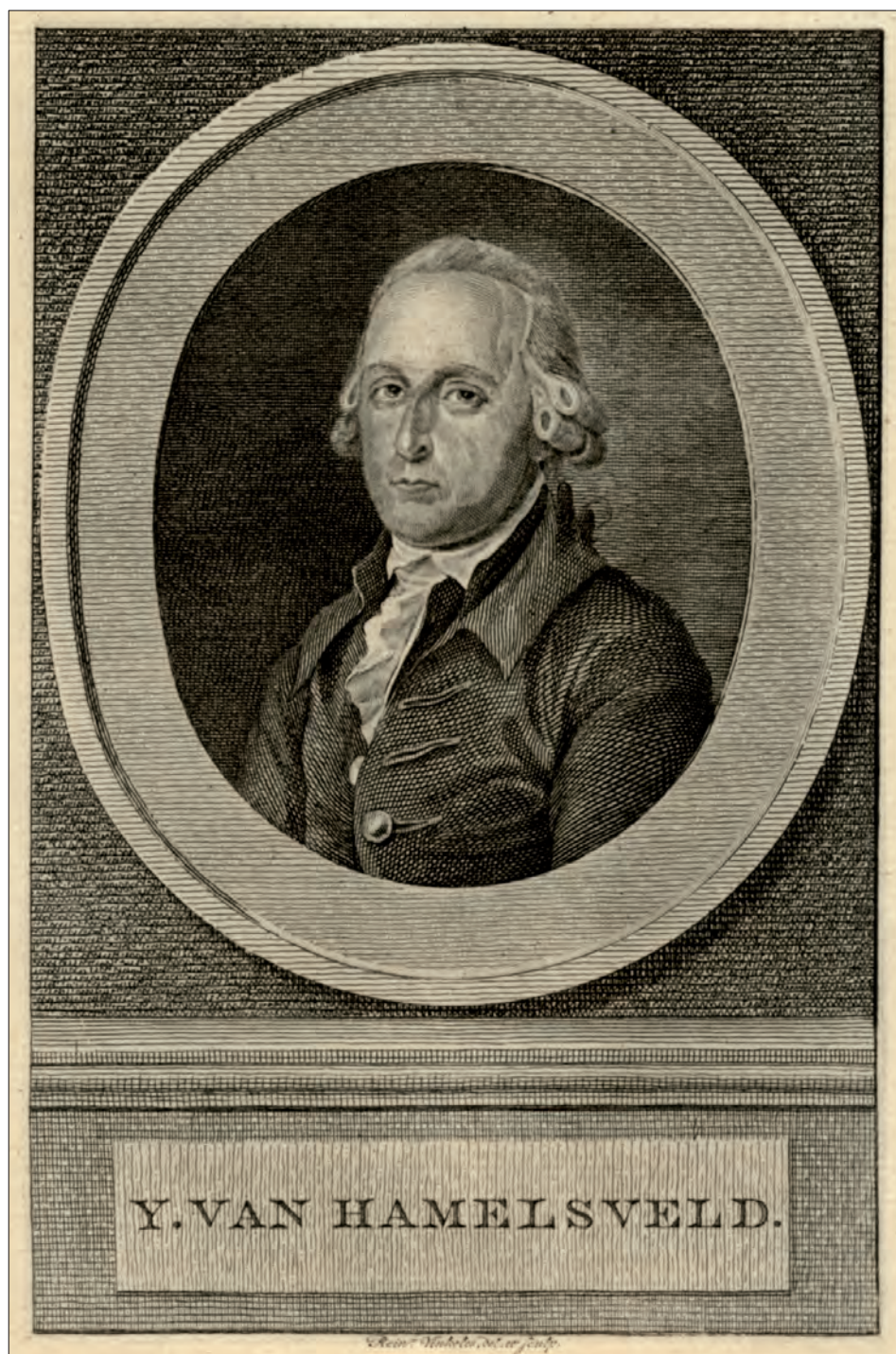
Predikant en patriot Ysbrand van Hamelsveld (1743-1812)

In de jaren tachtig van de 18e eeuw was de Republiek in de ban van de patriottenbeweging. Deze vond haar voedingsbodem in de kritiek van veel burgers op de zwakke stadhouder Willem V. Hij werd verantwoordelijk gesteld voor het economische verval en het afbrokkelende internationale prestige van de Republiek. De patriotten verzetten zich tegen de verkalkte bestuursstructuur en streefden naar betrokkenheid van de burgers bij het bestuur, vooral op stedelijk niveau. Utrecht was een brandpunt in deze revolutionaire beweging.

‘Bekend, kundig en deftig prediker’

Ysbrand van Hamelsveld werd in 1743 in Utrecht geboren als zoon van een fabrikant van speelkaarten. De jonge Ysbrand bezocht van 1754 tot 1758 de Latijnse School. Het was de bedoeling dat hij zijn vader in het bedrijf zou opvolgen. Maar hij bleek zo’n geïnteresseerde en goede leerling dat hij zich in 1758 mocht laten inschrijven als student theologie aan de Utrechtse universiteit. Hij promoveerde in 1765 tot doctor in de godgeleerdheid. Gedurende tien jaar stond hij als predikant te Durgerdam. Na een kort predikantschap in Grootebroek werd Van Hamelsveld in 1777 beroepen in Goes. Hij legde zijn ambt daar na twee jaar neer vanwege een uit de hand gelopen conflict met een collega-predikant. Vervolgens vestigde hij zich als ambteloos burger in Utrecht. In 1784 werd Van Hamelsveld door de Utrechtse vroedschap, die het bestuur van de universiteit vormde, benoemd tot de

vijfde hoogleraar in de Faculteit Theologie. De vroedschap beschouwde hem als iemand ‘die in de kracht van zijn leven zijnde, lange tot nut en luister der Academie kan verstrekken, en de studerende jeugd midsgaders de goede burgerij zeer aangenaam zal zijn’, en als ‘een bekend, kundig en deftig prediker’. De toekomst zou anders uitpakken. Naast het geven van colleges was Van Hamelsveld verplicht jaarlijks 80 preekbeurten in de Domkerk te vervullen. Dit alles voor een jaarsalaris van f 600,-. In 1785-1786 was Van Hamelsveld rector magnificus.

Portret van Ysbrand van Hamelsveld. Prent door R. Vinckles, ca 1780-1790.

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

‘Te Wapen! Vliegt te wapen!’

Ten tijde van zijn benoeming had de patriottenbeweging een sterke positie in Utrecht verworven. Dit was te danken aan de door toedoen van de patriotten goed georganiseerde exercitiegenootschappen (een vorm van burgerbewapening) en het sterke leiderschap van de patriotten in de persoon van de zeer welbespraakte rechtenstudent

'T IN DEN BED NEEMEN DER SCHUTTERYE, TE UTRECHT : Den 20ten MAART, 1786.

Quint Ondaatje. Veel burgers steunden de patriotten vanwege het machtsmisbruik door de gehate luitenant-stadhouder Willem Nicolaas Pesters, de zetbaas van stadhouder Willem V.

Van Hamelsveld was zeer actief in de patriottenbeweging. Hij was lid van het vrijcorps *Pro Patria et Libertate*, een zelfstandig patriots exercitiegenootschap dat op het Sterrenbos onder grote belangstelling zijn oefeningen hield. Ook was hij lid van de burgersociëteit Concordia, een politiek discussiegenootschap, waar de patriotten hun plannen beraamden.

Oranjegezinde regenten waren zeer kritisch over zijn lidmaatschap van deze organisaties. Dit was volgens hen niet passend voor een predikant. Ook uit zijn lezingen en preken in Utrecht kwam in toenemende mate de patriotse gezindheid van Van Hamelsveld naar voren. In 1785 - de situatie in Utrecht was toen zeer gespannen - hield hij een opruiende revolutionaire preek. 'Te Wapen! Vliegt te wapen! Nederlanders! Rust u toe, om Haardsteden en Altaaren te verdedigen.

Beëdiging van de schutterij op het nieuwe regeringsreglement door een afvaardiging van de vroedschap op de Neude op 20 maart 1786. Kopergravure, maker onbekend

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Anders loopt uw goed en bezitting, de eer van uwe Vrouwen en kinderen, uwe Vrijheid en leven gevaar'.

Hij verweet de overheid laffe toegevendheid aan haar vijand, Engeland, waardoor de Republiek het mikpunt van spot van de buurlanden was geworden. Zijn collega-predikant in de Domkerk, Blanck, maakte het nog bonter met zijn opmerking dat de Zaligmaker een patriot was. Het gematigde lid van de vroedschap Van der Muelen schreef in zijn dagboek dat de patriotse predikanten 'zeer kwalijk doen zig in 't prediken tot die of die party toegedaan te tonen. De godsdienst lijdt hieronder'.

'Volksbestuur bij representatie'

In het begin van de jaren tachtig hadden de Utrechtse patriotten nog de steun van de vroedschapsleden die door Pesters buiten spel waren gezet. Maar deze steun ging verloren toen de patriotten in 1784

het aan Ondaatje toegeschreven 'democratisch' concept *reglement op de regeeringsbestelling* bij de vroedschap indienden. Volgens dit voorstel zouden via een ingewikkeld systeem van getrapte verkiezingen de vroedschapsleden door de burgers worden gekozen. Een college van gecommiteerden uit de burgerij moest controle op de vroedschap uitoefenen. Ruim 1.200 ondertekenaars, dat was ongeveer 30 procent van de mannelijke burgerbevolking, ondersteunden met hun handtekening dit voorstel. Het vervulde de volgende jaren een voorbeeldfunctie in andere steden.

De indiening van het reglement was het begin van een twee jaren durende heftige strijd tussen de vroedschap en de patriotten over de betrokkenheid van de burgers bij het stadsbestuur. De patriotten dienden regelmatig rekestten in bij de vroedschap, voorzien van de handtekeningen van grote aantallen burgers. De meerderheid van de

vroedschap voerde een vertragingstactiek. Dit leidde tot heftige protestacties bij het stadhuis van de door de patriotten gemobiliseerde bevolking, aangevuurd door Ondaatje met zijn demagogische talenten. Verschillende keren werden regenten bedreigd, en de twee burgemeesters werden zelfs gemolesteerd. Utrecht balanceerde enkele malen op de rand van een burgeroorlog. Deze zou zich gezien de grote spanningen binnen de Republiek snel kunnen verspreiden naar andere steden.

Het hoogtepunt van de patriotse betogingen viel op 20 maart 1786. Het weer was die dag met sneeuwstormen even heftig als de stemming onder de bevolking. De vroedschap vergaderde de gehele dag in het door de bevolking ingesloten stadhuis over de invoering van het nieuwe regeringsreglement. Twaalf leden verklaarden zich bereid bij de eerstvolgende gelegenheid de eed op dit reglement af te leggen.

Het antipatriotse vroedschapslid Martens beschreef de gebeurtenissen op de Neude, waar de exercitiegenootschappen en veel burgers ongeduldig wachtten op de besluiten van de vroedschap: 'De vergaderde burgers wierden door verscheidene vreemdelingen en heethoofden opgestookt, waaronder uytmuntende de Hr. van Hamelsveld, Prof. Theologiae, welke van compagnie tot compagnie, onder het licht van een flambouw ging, en burgers aanzettende tot 't

vorderen van den eed aan beide zijde, zo van regering als van burgerij; hij stond op een grote sneeuwbal, geadsisteerd door 2 jongens met flambouwen achter hem, en hitste op dusdanige manier het volk tegen de regering op'. De vroedschap zwichtte voor de dreiging. Een commissie van drie vroedschapsleden begaf zich naar de Neude. Hier namen zij onder fakkellicht en bij ontplooiide vaandels plechtig de eed van de exercitiegenootschappen op het nieuwe regeringsreglement af. Hiermee was de erkenning ervan een feit.

De Post van den Neder-Rhijn, een patriotsgezind blad, berichtte over deze gebeurtenis in de verhitte terminologie van die dagen: 'Was er ooit een dag, op welken gantsch Nederland het oog had geslagen, het was de afgelopen 20 Maart, op welken het lot van de Stad Utrecht, en in haar, bij zekere gevolgen, dat der republiek stond beslist te worden [...] Thans is U een recht bevestigd, hetwelk onder den Godlijken zegen U zal bevrijden van alle overheersching en vernedering [...], hetwelk op een alle zints wettige wijze is ingevoerd [...]' De patriotten benadrukten steeds dat zij hun ideaal van 'volksbestuur bij representatie' op wettelijke wijze hadden verwezenlijkt. Het duurde nog tot augustus 1786 voordat de nieuwe raad volgens de procedure van het patriots regeringsreglement door de burgers werd gekozen. Deze bestond nu voornamelijk

uit patriotsgezinde leden uit de gegoede burgerij. Van Hamelsveld werd twee keer genomineerd, maar dit leidde niet tot zijn verkiezing.

'Onwaardig en onnut verklaard'

Een jaar later kwam al een einde aan het patriots bewind door de inval van Pruisische troepen in de Republiek op 13 september 1787. De aanleiding was het incident bij Goejanvervellesluis. Hier hielden patriotten Wilhelmina aan, de echtgenote van Willem V en zuster van de koning van Pruisen. De patriotse troepen waren geen partij voor het Pruisische leger. Het stadhouderlijke leger trok drie dagen na de inval van de Pruisen Utrecht binnen. De 'patriotse heethoofden' - in de woorden van een van de regenten - onder wie Van Hamelsveld ontvluchtten de stad. Binnen enkele weken was de Republiek onder de controle van Pruisische en stadhouderlijke troepen.

Ongeveer 5.000 patriotten uit het hele land vluchtten naar de Zuidelijke Nederlanden en naar Frankrijk. Anderen, onder wie Van Hamelsveld, gingen ondergronds. Amsterdam weigerde hem de toegang, daarom vestigde hij zich in Durgerdam, zijn eerste plaats als predikant, waar hij veel aanhang had onder de patriotsgezinde elite. Het oude stadsbestuur nam de macht in Utrecht weer in handen. Het was bijzonder gebeten op Van Hamelsveld. Zijn portret werd

Gedenkpenning geslagen ter gelegenheid van de beëdiging van de schutterij op 20 maart 1786 op de Neude. Toegeschreven aan J. W. Marmé.

□ FOTO HUA (MET DANK AAN JANJAAP LUIJT)

op een aparte plaats in de senaatskamer opgehangen met het opschrift: 'Deeze IJsbrand van Hamelsveld is in gevolge Vroedschapsresolutie van 1 October 1787 wegens deszelfs oproerig en allerinfaamst gedrag in de laatst onstane troubles van het burgerschap dezer stad ontzet en als professor in de Heilige Godgeleerdheid gecasseerd en onwaardig en onnut verklaard die professie waar te nemen'. Ook de kerkenraad en de provinciale Synode lieten Van Hamelsveld vallen. Zij verklaarden hem 'onnut om den Predikdienst in deeze Gemeente waar te nemen met inhibitie van derzelve verscheene Tractementen', en besloten hem niet meer toe te staan 'den Predikstoel binnen deze provincie te beklimmen'. Van Hamelsveld heeft zich in een van zijn latere publicaties tegen de aantijgingen van de vroedschap verdedigd. Hij had in zijn leerredenen altijd gezegd wat hij nodig vond over de ongelukkige toestand van het

vaderland. Hij had hierdoor veel smaad, verdraaiing van zijn woorden en bedreigingen ondervonden. Hij verweet de vroedschap de beschuldigingen niet concreet te hebben gemaakt. Zijn lidmaatschap van de Sociëteit Concordia was geen misdaad. Op de woelige avond van 20 maart 1776 had hij slechts de burgerij tegen misleiding willen beschermen. Is dit alles onwaardig en slecht gedrag?, vroeg hij retorisch.

Van Hamelsveld was met zijn patriotse gezindheid geen uitzondering binnen de kring van gereformeerde predikanten. Er was een flinke patriotse minderheid. Maar de meesten hielden zich buiten de actuele politiek. Slechts enkelen kwamen evenals Van Hamelsveld duidelijk uit voor hun patriotse gezindheid. Zijn verdiensten voor het patriottisme lagen niet in het uitdiepen van de ideologie, maar in het verspreiden en propageren van de patriotse idealen. Hij heeft hiervoor een zware prijs betaald.

Verlichte Republiek

Toen van Hamelsveld zich uit Utrecht moest terugtrekken was hij 44 jaar oud. Hij heeft daarna nog bijna 25 jaar geleefd. Hij ontplooidde in die periode als 'broodschrijver' een indrukwekkende publicitaire activiteit. Hij schreef ongeveer 30 boeken: vertalingen en verklaringen van de bijbel en theologische, moraliserende en historische werken. Hij vertaalde ook veel boeken van moderne Duitse theologen.

Van al zijn boeken is er één dat de tand des tijds heeft doorstaan. Dat is *De zedelijke toestand der Nederlandsch natie, aan het einde der achttiende eeuw* uit 1791. Dit boek wordt ook in recente historische literatuur nog veel aangehaald als een belangrijke bron voor het beeld, dat 18e-eeuwers van hun eeuw hadden. Het boek is een 550 pagina's lange klaagzang over het godsdienstig en moreel verval. Van Hamelsveld hield de Nederlandse bevolking een spiegel voor

Beëdiging van de burgergecommitteerden op het nieuwe regeringsreglement op de Neude op 28 augustus 1786. In het midden bevindt zich een speciaal gebouwde Vrijheidstempel.

□ CENTRAAL MUSEUM, ANONIEM SCHILDERIJ - FOTO HUA

in de hoop hiermee een bijdrage te leveren aan het herstel van de Republiek. De fundamenten voor het herstel en de instandhouding van de staat zijn de godsdienst en het herstel van de oude deugden zoals rechtchapenheid en vaderlandsliefde. Een van de laatste pagina's van het boek bevat een hartstochtelijke oproep: 'Nederland! Gij staat op den kant van uwen ondergang! Uw verderf is onvermijdelijk, ten zij eene zo spoedige als noodzakelijke hervorming, den noodlottige slag afkeerde'.

Van Hamelsveld komt in veel van zijn geschriften naar voren als een vertegenwoordiger van de gematigde Nederlandse Verlichting. Hij zocht naar een evenwicht tussen religie en rede, en bepleitte verdraagzaamheid en godsdienstvrijheid. Hij was met zijn verlichte opvattingen een buitenbeentje binnen de zeer orthodoxe Theologische Faculteit van de Utrechtse Universiteit. Zijn republikeinse instelling blijkt uit zijn opkomen voor het algemeen belang boven het eigen belang, waarvoor een regering 'der besten' de meeste garantie biedt. Hij had zijn patriotse idealen na het echec van 1787 niet verloren. Opvallend is ook zijn maatschappelijke betrokkenheid. Hij pleitte voor de verheffing van het 'gemene volk', dat 'niet dan in gedaante van het redeloze vee is te onderscheiden'. Hij was hiermee een vertegenwoordiger van het beschavingsoffensief in de tweede helft van de 18e eeuw. Dit blijkt ook uit zijn vele activiteiten binnen de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*.

Rehabilitatie en politieke val

Rond de geweldloze Bataafse Revolutie in 1795, waarbij met de steun van het Franse leger de stadhouder werd verdreven en de Bataafse Republiek werd ingesteld, werd Van Hamelsveld weer politiek actief. Hij kreeg zitting in de nieuwe Raad van Utrecht. Hij werd op zijn verzoek door de nieuwe patriotse machthebbers gerehabiliteerd. Zijn portret met het ontorende opschrift, dat inmiddels uit de Senaatszaal was verwijderd, werd uit de kelders opgediept en na restauratie weer teruggehangen. Vanaf de instelling van de Nationale Vergadering, het eerste Nederlandse parlement, in maart 1796 was Van Hamelsveld gedurende twee jaar een van de 126 afgevaardigden. Hij bleek niet erg geschikt voor het politieke metier, omdat hij zich tijdens de debatten vaak door zijn emoties liet meeslepen. Opvallend was zijn steun voor de scheiding van kerk en staat, een belangrijk punt

in het zeer langdurige en heftige debat over de nieuwe constitutie. Dit standpunt werd hem door zijn geloofsgenoten niet in dank afgenomen. Na twee 'fluwelen' staatsgrepen, waarbij Van Hamelsveld gedurende een half jaar door politieke tegenstanders gevangen werd gehouden op Huis ten Bosch, verliet hij het politieke toneel. Hij vestigde zich in Amsterdam, en later in Dubbeldam. Hij leidde zijn laatste jaren mede door zijn toenemende doofheid een teruggetrokken leven. Hij overleed na een kort ziekbed op 9 mei 1812. Zijn zoon schreef over hem in zijn dagboek: 'onvermoeid was hij werkzaam, maar zijn belooning bij den menschen was zeer gering'.

Archief

HUA, Archief familie van der Muelen, toeg.nr. 57, inv.nr. 223, 224

Literatuur

- Bruin, R.E. de, 'Regenten en revolutionairen (1747-1851)' in: R.E. de Bruin e.a. (red.), *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 315-373.
- Görts, C.P.M., *Ysbrand van Hamelsveld. Predikant, professor, patriot, politicus (1743-1812)* (doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 2005).
- Hamelsveld, Ysbrand van, *De gronden van hoop op verhooring van onze plechtige gebeden in eene leerreden op Psalm CLXV* (J. Weppelman, Amstredam 1785) 28-29.
- Hamelsveld, Ysbrand van, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw* (Johannes Allart, Amsterdam 1791).
- Hulzen, Albertus van, *Utrecht in de patriottentijd* (Zaltbommel 1966).
- Kernkamp, G.W., *De Utrechtse Academie 1636-1936*, deel 1 (Utrecht 1936) 358-362.
- Kernkamp, G.W., *Acta et decreta Senatus. Voedschapsresoluties en andere bescheiden betreffende de Utrechtse Academie III* (Utrecht 1940) 158-159.
- Martens, D.J., 'Eenige aantekeningen wegens het gebeurde te Utrecht in 1786 en 1787', *Kroniek van het Historisch Genootschap*, 26 en 27 (Utrecht 1871 en 1872) 364-365 en 75-76.
- De Post van den Neder-Rhijn*, IX (Gisbert Timon van Paddenburgh & Zn, Utrecht 1786) nummer 428, 1009-1010
- Sas, N.C.F. van, 'Politiek als leerproces: het patriottisme in Utrecht, 1783-1787', *Jaarboek Oud-Utrecht* (Utrecht 1987) 9-42.
- Sas, N.C.F. van, 'De verbeelding en de macht. Ysbrand van Hamelsveld in het leenhuis der Restauratie' in: Idem, *De Metamorfose van Nederland. Van oude cultuur naar moderniteit 1750-1900* (Amsterdam 2004) 255-263.
-

Llewellyn Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600. Utrecht, Levend Verleden, 2008. ISBN 978 90 902269 1 0 Deel 1. Tekst literatuur, etc. 816 pagina's, € 49,95. Deel 2. Bijlagen en noten, 310 pagina's, € 19,95. Het boek is verkrijgbaar c.q. te bestellen bij de Utrechtse boekhandels en bij de Stichting Levend Verleden (www.levendverledenutrecht.nl).*

Casper Staal

Senior conservator Museum Catharijneconvent.

Middeleeuws Utrecht als vrolijke, zelfbewuste stad

*Op 19 maart promoveerde Llewellyn Bogaers aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op het proefschrift **Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600.** Naar dit lijvige werk, waaraan de auteur liefst 23 jaar gewerkt heeft, heeft menig een reikhalzend uitgezien. Het resultaat mag er zijn.*

Op een geheel eigen wijze heeft Bogaers uiterst consequent de bronnen geraadpleegd en zich zo een beeld gevormd van de Utrechtse samenleving in een tijdspanne van ongeveer drie eeuwen. Niet alleen van bovenaf, uit de verordeningen en intentieverklaringen, raadpleegde zij de archiefbronnen, ook van onderaf ging ze op zoek. Ze speurde naar wat er van dat

alles in de praktijk van alledag terecht was gekomen, onder andere in testamenten, rekeningen en rechtbankverlagen. En zo opent dit boek een heel scala nieuwe gezichtspunten.

Ontwikkelde burgers

We zijn gewend aan de visie van Johan Huizinga's *Herfsttij der middeleeuwen*. Dat standaardwerk heeft

een lange periode ons beeld bepaald. Die middeleeuwen waren een tijd van angst, van oorlog en pest, de middeleeuwen waren niet gelukkig en depressief, en leefden in een keurslijf. Als je echter naar het Utrecht van die dagen kijkt, doemt er een totaal ander beeld op. We zien een vrolijke, zelfbewuste stad waar voortdurend wat te doen was, waar gefeest werd en waar het helemaal niet zo droef was. De auteur onderzocht hoe het eraan toe ging in de kerk, de buurt, de armenzorg en de broederschappen. Die blijken rijke sporen nagelaten te hebben waaruit een goed beeld van het dagelijkse leven in Utrecht te distilleren valt. Zo blijkt dat het met de kerk lang niet zo slecht gesteld is als de historici ons lang hebben doen geloven. In Utrecht werd goed en veel gepreekt. Er was een ontwikkelde priesterstand en er waren ontwikkelde burgers die zich niets lieten wijs maken. Zeer interessant is Bogaers' onderzoek naar de buurt, waaraan tot nu

toe in de Utrechtse geschiedschrijving nooit aandacht was besteed. De buurt blijkt de sociale eenheid in stad en voorstad. Indertijd merkte wethouder Kernkamp eens op dat Utrecht eigenlijk geen stad was maar een verzameling wijken en buurten. Als hij dat aan het eind van de zoe eeuw zegt, blijkt er niet veel veranderd ten opzichte van het middeleeuwse Utrecht. Ook daar speelt de buurt een belangrijke rol in het persoonlijke leven van zijn burgers.

Karakter van de liturgie

Soms botsen opvattingen. Vanuit mijn eigen professie heb ik met meer

dan gewone aandacht het hoofdstuk over de processies gelezen. Dat waren er nogal wat in het middeleeuwse Utrecht. De schrijfster komt aan het slot van het betreffende hoofdstuk tot de conclusie dat de stad een (hoofd)stedelijke liturgie heeft. Daarmee bestrijdt zij Eelco van Welie die eerder beweerde dat Utrecht een stedelijke liturgie met een uitgesproken collegiaal karakter had.

Beiden lijken gelijk te hebben, het ligt er maar aan vanuit welk perspectief je naar die liturgie kijkt. Bogaers bestudeerde de stedelijke samenleving en haar connecties met de kerk, Van Welie ging uit van de kerk en keek

hoe de stad daarbij betrokken was. Daarbij heeft hij zeer oude papieren, want de Utrechtse kerk is collegiaal. Van het Domkapittel werden ooit de andere kapittels afgesplitst. Maar te samen vormden die vijf één college. Dat was het duidelijkst bij de bisschopsverkiezing die in gezamenlijkheid plaats had. Om dat collegiale aspect vorm te geven vonden de statieprocessies plaats. De kapittels gingen op gezette dagen bij elkaar liturgisch op bezoek om zo de eenheid van de Utrechtse kerk onder haar ene bisschop te tonen. De lofzang Gods werd in gezamenlijkheid gezongen ook al waren er nu eens vijf locaties waar dat gebeurde, en een andere keer één. Tussen die kapittelprocessies door weefde zich in de loop der eeuwen andere processies die veel minder de eenheid van de Utrechtse ecclesia benadrukten. De sacramentsprocessie is daar een voorbeeld van. Die kwam pas in zwang toen de sacramentsverering vanuit Luik zich langzaam onder paus Urbanus IV over de Latijnse kerk verspreidde. Dat in die processie de stad en de burgers een prominentere rol hadden, ligt haast voor de hand. Er is een groot verschil tussen de liturgische processies die uit het oude Rome komen tijdens bijvoorbeeld de drie Kruisdagen of op Maria Lichtmis, en de zich later ontwikkelende processies.

Per saldo ligt er een prachtig, rijk geïllustreerd boek voor ons. Het is heel dik en lekker geschreven. Dat laatste is ontegenzeggelijk een verdienste bij een dissertatie. De omvang van 810 pagina's brengt wel met zich mee dat je het werk onmogelijk in één adem uit kunt lezen. Daar is rekening mee gehouden. In feite laat ieder hoofdstuk zich afzonderlijk lezen. Dat brengt wel enkele doublures met zich mee, maar dat is dan onvermijdelijk. Wie dacht dat Llewellyn Bogaers met dit werk haar opdracht voltooid zag, heeft het mis. Ze verzamelde zoveel materiaal dat over de grens van 1600 heen gaat en dat nader op de reformatie betrekking heeft, dat het niet onwaarschijnlijk lijkt dat dit proefschrift nog een vervolg gaat krijgen. Utrecht is rijk met iemand die zo door zijn rijke archieven spit.

Llewellyn Bogaers

Aards, betrokken en zelfbewust

De verwevenheid van cultuur en religie
in katholiek Utrecht, 1300–1600

LEVEND VERLEDEN UTRECHT

Utrechtse bisschoppen op een rij

Rond 777 werd Utrecht tot bisdom verklaard. Tot 1580, toen het stadsbestuur de kapittelkerken aan de protestanten toewees, kende de stad ruim zestig bisschoppen. Tine Jonker-Klijn en Richard Roks schreven korte biografieën van al die Utrechtse bisschoppen (én tegenbisschoppen) plus hun 'voorlopers' Willibrord, Bonifatius en Gregorius, de eerste bestuurders van de Utrechtse kerk. Omdat sommige bisschoppen erg kort in

functie waren en er van anderen weinig overgeleverd is, zijn enkele biografieën niet langer dan enkele regels of een halve pagina. Wat bijna alle bisschoppen gemeen hadden, volgens de samenstellers, was hun wens Utrecht te verdedigen tegen Holland en Gelre.

Tine Jonker-Klijn en Richard Roks, De bisschoppen van Utrecht van 690 tot 1581. Utrecht: Stichting De Plantage, 2008. 224 p. ISBN 978 90 77030 29 5 €18,95.

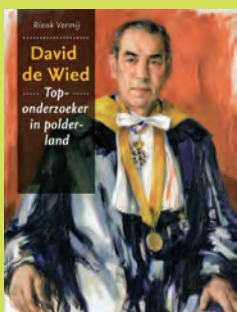
Utrechtse 'Unter der Linden'

De Utrechtse Maliebaan en omgeving was tijdens de Tweede Wereldoorlog zowel concentratiepunt van instituties van de bezetter en 'de Beweging' (de NSB) als van verzetsactiviteiten. Aan de Utrechtse *Unter der Linden*, zoals de bezetter de Maliebaan liefkozend noemde, bevonden zich niet alleen de hoofdkwartieren van onder andere de NSB, de Duitse SS, Abwehr en Sicherheitspolizei. Ook dienden verschillende statige panden als onderduikadres of verzetshaard. Vanaf het nabij gelegen Maliebaanstation werd het grootste deel van de Joodse Utrechtse bevolking gedeporteerd. In *Panden die verhalen* worden de geschiedenissen van deze organisaties en acties ietwat rommelig aan elkaar geknoopt, zonder dat we van de panden zelf en het verkeer daartussen veel te weten komen. Wel krijgt de lezer een beeld van het Duitse bestuur - dat Mussert en zijn 'Beweging' grotendeels negeerde - en van de activiteiten van het verzet zoals dat van Dr. Max (Marie Anne Tellegen) en van de clandestiene pers.

Wout Buitelaar, Panden die verhalen: een kleine oorlogsgeschiedenis van de Utrechtse Maliebaan. Utrecht: Matijs, 2008. 139 p. ISBN 978 90 5345 345 2 €19,95.

Biografie van toponderzoeker

David de Wied (1925-2004) was een van de belangrijkste 20e-eeuwse Nederlandse wetenschappers en jarenlang boegbeeld van het bètaonderzoek aan de Universiteit Utrecht. Hij was gespecialiseerd in onderzoek naar de functie van hormonen en wegbereider voor de moderne neurofarmacologie. Hij gold als een vernieuwend onderzoeker en het Rudolf Magnus Instituut dat hij opbouwde en vele jaren leidde kreeg wereldwijde faam. In de manier waarop De Wied samenwerkte met het bedrijfsleven (Organon) was hij zijn tijd ver vooruit. Behalve een eminent wetenschapper en bestuurder was De Wied, aldus zijn biograaf Rienk Vermij, ook een indrukwekkende persoonlijkheid. *Rienk Vermij, David de Wied. Toponderzoeker in polderland. Utrecht: Matijs, 2008. 224 p. ISBN 978 90 5345 362 9 €19,95.*

Historische topografie

Tussen 1903 en 1923 werd het Utrechtse deel van de 'Chromo-Topografische Kaart' van Nederland samengesteld. 41 kaartbladen geven een gedetailleerd beeld van de provincie in het begin van de 20e eeuw. Wie bekend is met het beeld anno 2008 kan dankzij een heruitgave vaststellen hoeveel er sindsdien veranderd is en soms hetzelfde gebleven. Een korte geschiedenis van de Nederlandse cartografie en een vergelijking tussen toen en nu leiden de atlas in. *Historische topografische kaarten Utrecht. Bladen van de Chromo-Topografische Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden schaal 1:25.000, 1898-1926 / tekst Marcel Kuiper, samengest. door Rob Kersbergen. Landsmeer, Uitgeverij 12 Provinciën, 2008. 107 p. ISBN 978 90 77350 26 3 €29,-.*

Weerbarstige Pyramide

Vier jaar geleden had de feestelijke opening plaats moeten vinden van de gerestaureerde Pyramide van Austerlitz, het bijzondere gedenkteken dat Franse en Nederlandse soldaten in 1804 onder leiding van generaal Marmont in 27 dagen (!) oprichtten op de Utrechtse Heuvelrug. Door forse verzakkingen moest dat feest afgelast worden en het monument lag er de drie volgende jaren wat zielig bij. Vorig jaar startte een nieuwe restauratie die in 2009 afgerond moet worden. Sinds kort kan de Pyramide al wel weer beklommen worden.

In een mooi verzorgd boekje wordt in het Nederlands én het Frans verhaald wat er aan de oprichting van de Pyramide vooraf ging, hoe de bouw in zijn werk ging, hoe het verval inzette en hoe uiteindelijk de restauratie moet leiden tot een blijvend gedenkteken (inclusief bezoekerscentrum) voor de Franse Tijd in Nederland. *Roland Blijdenstijn, De Pyramide van Austerlitz. Een herinnering aan de Franse Tijd in Nederland. Utrecht / Amsterdam: Provincie Utrecht / Stokerkade, cultuurhistorische uitgeverij, 2008. 72 p. ISBN 978 90 79156 054 €12,50.*

Ook verschenen

Marco Hofsté en Willem Meuleman, **Met het oog op Amersfoort 2007**. Amersfoort: Stichting Met het OOG op Amersfoort, 2007. 144 p. ISBN 978 90 80964181. €28,75

Livia van Eijle en Alie Klap, **'Mooi van lijn en kleur': de verdwenen streekdrachten van Eem tot Vecht**. Naarden, Stichting Tussen Vecht en Eem, Laren, Van Wijland, 2008. ISBN 978 90 81283519. €27,50

Hugo de Graaf, **Dag oma Krâplâp: laatste vrouwen in klederdracht**. Bunschoten, i.s.m. de Historische Vereniging Bunschote, 2008. 160 p. ISBN 978 90 71084 21 8. €17,50 (verkrijgbaar bij de Historische Vereniging Bunschote).

Frieda Heijkoop (tekst, foto's en samenstelling), **De tuinen van Vollenhoven**. De Bilt: Stichting Vrienden Landgoed Vollenhoven, 2008. 40 p. ISBN 978 90 81265713. €7,50 (te bestellen via www.landgoed-vollenhoven.nl).

Martin Brink, **86 jaar gemeentereiniging in Veenendaal: vroeger was alles beter?** Veenendaal: Gemeente Veenendaal, 2008. 144 p. ISBN 978 90 90230344 (prijs onbekend).

Verborgen Sporen op Monumentendag 2008

De Open Monumentendag op zaterdag 13 september staat in Utrecht in het teken van ‘Sporen van archeologie en bouwhistorie’. Tien zogenaamde icoongebieden in de binnenstad hebben ieder hun verhaal dat de bezoeker kan ervaren door de routes te volgen, panden te bekijken, deel te nemen aan rondleidingen of concerten te beluisteren.

De Werkgroep Open Monumentendag heeft met de afdeling Monumenten van de gemeente Utrecht een programma ontwikkeld dat de verborgen geschiedenis van het gebouwde verleden wil vertellen.

Eén van de icoongebieden is het Domplein. In samenwerking met Stichting Domplein 2013 wordt onder het huidige maaiveldniveau gekeken naar Romeinse en Middeleeuwse sporen, waaronder de kelder van de

Domtoren. Rond de Jacobikerk wordt de handelsgeschiedenis toegelicht, die pas sinds de jaren '70 door archeologische opgravingen bekend is geworden. Het icoon rond de Plompstorengracht en Drift geeft aandacht aan een voormalige ‘buitenwijk’ van Utrecht, nu een gebied met prachtige panden. De Janskerk en de Pieterskerk en hun claustrale omgeving zijn overladen met bouwhistorische rijkdom en een bezoek waard. Ook twee

In de Utrechtse Monumentenkrant, die op 3 september verschijnt als bijlage in het Stadsblad, is het volledige programma te vinden. De krant is vanaf die datum ook verkrijgbaar bij RonDom (Domplein), het ICU (Neudeflat) en het Wijkservicecentrum Vleuten-De Meern. Alle informatie is ook te vinden op de website www.openmonumentendagutrecht.nl. De afdeling Monumenten van de gemeente geeft een aparte brochure uit met achtergrondinformatie over de tien icoongebieden. Voor het programma in andere plaatsen in de provincie zie: www.openmonumentendag.nl.

voormalige kloosters vormen een icoongebied: het Agnietenklooster met het Centraal Museum en het Nicolaasklooster, nu omgetoverd tot het rustieke Doelencomplex.

De Hoge Woerd

De Mariaplaats en het Duitse Huis liggen in een icoongebied, waar onder andere sporen van de Mariakerk en haar immunitet op diverse plaatsen zijn terug te vinden. Dit geldt natuurlijk ook voor de Paulusabdij, waar onder meer in het nieuwe onderkomen van Het Utrechts Archief aan de Hamburgerstraat de geschiedenis in beeld wordt gebracht. Het Regulierenklooster heeft zijn sporen nagelaten in het icoongebied Zwaanstee, tot in het poppodium Tivoli. In de 14e eeuw ontwikkelde het gebied rond de Nieuwekamp zich met de komst van de zusters Birginitessen. Archeologische vondsten hebben de historie ervan tot leven gewekt. Verder wordt op het castellum De Hoge Woerd bij De Meern een uitgebreid programma aangeboden waarin archeologie centraal staat. In de Pandhof van de Domkerk presenteren diverse aan de cultuurhistorie gelieerde initiatieven zich. De Stichting Muziekhuis Utrecht organiseert in verscheidene panden bijzondere optredens.

Wat is de meest geschikte plek in de stad om lijf- en doodstraffen ten uitvoer te brengen, het plein voor het nieuwe Gerechtshof aan de Hamburgerstraat of het Vredenburg? Die kwestie leidde in 1839 tot hevige emoties en steeds nieuwe, verrassende wendingen.

De kwestie Teunisse: **uitstel** van

Mr. Willem Theodorus Baumhauer (1785-1849), tussen 1838 en 1844 als procureur-generaal actief bij het Provinciale Gerechtshof in Utrecht.

□ FOTO M. BREIJ.

Op 6 februari 1839 doet het Provinciale Gerechtshof in Utrecht uitspraak in de zaak in de zaak Teunisse. Het Hof verklaart de 51 jaar oude Bastiaan Teunisse schuldig aan twee paardendiefstallen, die hij in augustus van het jaar daarvoor in Vleuten heeft gepleegd. Omdat hij eerder al voor een ander misdrijf is veroordeeld, legt het Hof nu een zware straf op: 'geeseling met de strop om den hals aan den galg vastgemaakt en brandmerk, op het plein voor het gerechtsgebouw van het Hof' plus een gevangenisstraf van 16 jaar. De tenuitvoerlegging van de straf laat echter op zich wachten. Want al twee weken voor de uitspraak is er discussie ontstaan over de vraag of dat plein voor het gerechtsgebouw wel geschikt is als plaats voor openbare terechtstellingen in de stad.

Nieuwe 'tempel der gerechtigheid'

Nog maar enkele maanden daarvoor, op 1 oktober 1838, was het Provinciale Gerechtshof in Utrecht van start gegaan. Daarmee was er voor het eerst sinds de invoering van de Franse wetgeving onder Napoleon weer een gerechtshof in de provincie Utrecht. De nieuwe rechterlijke organisatie, die de oude door Napoleon ingestelde orde moest vervangen, was in 1836 door koning Willem I bij wet vastgesteld, waarna twee jaar later de feitelijke invoering volgde. Voor Utrecht betekende dit naast de instelling van het nieuwe Gerechtshof ook de installatie van de Arrondissementsrechtbank. Beide rechtscolleges werden gehuisvest in het gebouw waar eertijds het Hof van Utrecht had gezeteld. Op kosten van de provincie werd dit ingrijpend verbouwd naar een ontwerp van architect Christiaan Kramm.

Dit ontwerp strekte zich ook uit tot het terrein voor het gebouw. Om de voorname uitstraling van deze nieuwe 'tempel der gerechtigheid' te verhogen liet Kramm hier een verhard plein aanleggen, omgeven met een gietijzeren hek, waarvan de poort recht voor de toegang van het gebouw werd gesitueerd. De rij oude gebouwen die vanouds het

Kaj van Vliet

Rijksarchivaris en hoofd Archieven bij
Het Utrechts Archief en lid van de redactie
van het Tijdschrift Oud-Utrecht.

executie

terrein voor het gebouw scheidde van de Hamburgerstraat moest hiervoor wijken, evenals de fraaie 16e-eeuwse Pauluspoort aan het begin van de Korte Nieuwstraat.

Maar de aanleg van dit plein beoogde meer dan enkel een monumentale entree te creëren voor het nieuwe gerechtsgebouw. Het was ook nadrukkelijk bedoeld als executieplaats, zoals uit verschillende archiefstukken van het gerechtshof valt op te maken. Hier moesten de vonnissen van het nieuwe gerechtshof, althans in die gevallen waar lijf- of doodstraffen in het geding waren, ten uitvoer worden gebracht. Het volk kon dan op enige afstand, vanaf de straat toekijken tussen de spijlen van het hek door. Dergelijke straffen waren na 1811 niet meer in de stad voltrokken, maar keerden nu met de komst van het Provinciale Gerechtshof weer terug. Voor zware misdaden kende ook de in 1811 ingevoerde Code Pénal, het Franse Wetboek van Strafrecht dat in Nederland tot 1886 van kracht bleef, nog een uitgebreide variatie aan lijfstraffen, waaronder het te pronkstellen aan de kaak, het geselen en het brandmerken.

‘Not in my front yard’

Met de uitspraak in de zaak Teunisse diende zich de eerste schavotstraf op het plein aan. Maar al in de weken daarvoor was gebleken dat de procureur-generaal, verantwoordelijk voor de tenuitvoerlegging van de strafvonnissen van het hof, het plein voor openbare executies niet geschikt achtte. Hij had zich hierover uitvoerig met het stadsbestuur verstaan, dat zich aanvankelijk voorstander had getoond van het plein als openbare executieplaats maar vervolgens was geconfronteerd met klachten van omwonenden, onder wie verschillende ‘behoorden mede tot de fatsoenlijkste standen dezer stad’. Deze hadden zelfs een bezwaarschrift ingediend bij de koning: ‘de huizen eromheen worden door de deftigste lieden bewoond’, schreven zij, ‘die voorzeker, om hun panden in waarde te houden, het grootste belang hebben om dit plein niet tot dit einde te zien gebruikt.’ Daarop

Het plein voor het gerechtsgebouw aan de Hamburgerstraat, 1853. Het ijzeren hek rondom het plein staat nog altijd overeind. De roedenbundels (fascies) waarmee de staanders van het hek zijn versierd, verwijzen naar het gezag van de Romeinse consuls.

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

had de stad het Vredenburg als alternatieve locatie voorgesteld, een keuze die ook de goedkeuring van de procureur-generaal kon wegdragen. Die maakte echter wel een voorbehoud, omdat hij van het stadsbestuur geen geschikt lokaal aan het Vredenburg had kunnen krijgen voor de twee raadsleden van het Hof die volgens de wet bij de tenuitvoerlegging van schavotstraffen aanwezig moesten zijn. Het hof toonde zich door deze gang van zaken onaangenaam verrast. De procureur-generaal, mr. Willem Theodorus Baumhauer, had namelijk verzuimd de raadsheeren van het Hof over zijn contacten met het stadsbestuur te informeren. Baumhauer gaf aan dat dit er ‘door zijne ongesteldheid’ - hij leed aan hevige jicht - niet van was gekomen, maar met dat excuus nam het Hof geen genoegen.¹ Dat was bovendien weinig gecharmeerd van het Vredenburg als gerechtsplaats ‘omdat aldaar geene geschikte plaats of huis bestaat alwaar zich de raadsheeren en de griffier zich kunnen ophouden’. De bomen op het plein zouden de raadsheeren het zicht op het schavot ontnemen en bovendien was het plein te groot om het schavot voldoende tegen een volksooploop te kunnen beschermen. In een algemene vergadering, direct voorafgaand aan de uitspraak in de zaak Teunisse, besloot het Hof daarom unaniem dat de schavotstraffen moesten worden uitgevoerd op het plein voor het gebouw van het Hof, wat in het arrest van genoemde zaak nog eens expliciet werd aangegeven.

Hierop volgde een cassatieprocedure bij de Hoge Raad, aangespannen door de procureur-generaal, waarbij hij zijn bezwaren tegen het plein voor het gerechtsgebouw nog

Het Vredenburg met de Schouwburg, ca. 1860. De executie van de vonnissen van het Provinciale Gerechtshof in de jaren 1839-1848 vond plaats op dit gedeelte van het plein. Het schavot werd bewaard op de binnenplaats van het huis waar tijdens executies de beide raadsheren van het Hof plaatsnamen. Volgens de overlevering zou het tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn opgestookt.

□ HUA, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

eens duidelijk op een rij zette: het voorplein was te klein, de kans op ongelukken te groot door de omliggende bebouwing en de nauwe straten, er dreigde waardevermindering van de huizen in dit 'fatsoenlijkste gedeelte der stad', en door de aanwezigheid van het hekwerk voldeed het voorplein niet als openbaar plein. Bovendien achtte hij niet het Hof maar enkel het Openbaar Ministerie bevoegd, om, samen met het stadsbestuur, de plaats aan te wijzen waar de openbare terechtstellingen zouden moeten plaatsvinden. De Hoge Raad stelde in de zitting van 19 maart de procureur-generaal in het gelijk en beval dat de strafvoltrekking moest plaatsvinden 'op eene der openbare pleinen van de stad Utrecht'.

Vredenburg onvoldoende 'plechtstatig'

Ondertussen had Baumhauer zich ook tot de minister van Justitie gewend in verband met de onwil bij het stadsbestuur om (op stadskosten) een lokaal beschikbaar te stellen aan het Vredenburg. Uit de notulen van het stadsbestuur valt op te maken dat B&W hierover een uitgebreide correspondentie hebben gevoerd met de procureur-generaal en de gouverneur van de provincie. Na maanden van politiek touwtrekken volgde uiteindelijk de opdracht van de minister van Binnenlandse Zaken op last van de koning aan B&W

'te zorgen dat onverwijld in den omtrek van de openbare plaats op welke de crimineele gewijsden moeten worden uitgevoerd, een geschikt lokaal worde aangewezen voor de regterlijke autoriteiten'. De huurkosten van dit lokaal zouden geheel voor rekening van het stadsbestuur komen. Waarop de gemeenteraad op 11 september akkoord ging met het voorstel van B&W tot aankoop - want dat bleek op termijn dan toch voordeliger - van een drietal woningen aan de westzijde van het Vredenburg, waarvan een te gebruiken door het Gerechtshof.

De dag daarna deed Baumhauer verslag in de vergadering van de raadsheren van het Hof. Omdat het door de stad aan te kopen pand eerst nog moest worden vertimmerd en pas na drie maanden beschikbaar zou komen, had de stad aangeboden dat het Hof tot die tijd gebruik kon maken van een lokaal in de zaal van Cornelis van Leeuwen naast de Schouwburg aan het Vredenburg. Nu de procureur-generaal niet langer wilde wachten met het uitvoeren van de straf van Bastiaan Teunisse en nog enkele anderen aan wie in de tussenliggende maanden lijfstraffen waren opgelegd, vroeg hij het Hof een dag te bepalen waarop de eerste executie kon plaatshebben.

Het Hof wilde echter van geen wijken weten en zette vier dagen later zijn standpunt in een algemene vergadering nog eens uitvoerig uiteen. In de visie van het Hof kon er geen twijfel aan bestaan dat het plein voor het gerechtsgebouw een openbare ruimte was. Weliswaar werd het afgesloten door een stevig ijzeren hek maar de toegang tot het plein was verzekerd 'daar het zeer breede hek te allen tijden openblijft, en alle geregtshandel daar ter plaatse uitgeoefend, door de wijd van elkander staande spijlen van het hek,

Bronnen

- HUA, archief Provinciale gerechtshof, inv.nrs. 1, 51, 53, 396.
HUA, archief Gemeentebestuur Utrecht na 1813, inv.nrs. 25, 4558.
Breij, M., *De stammen onder de Leeuw. Bijdragen tot de geschiedenis van de familie Bomhowere - Bomhower - Baumhewer - Boomhouwer - Boomhouer en (Von) Baumhauer* (Utrecht / München 2001).
Cate, C.L. ten, *Tot glorie der gerechtigheid. De geschiedenis van het brandmerken als lijfstraf in Nederland* (Amsterdam 1975).
Faber, S., 'Rechtspraak te Utrecht in de negentiende en in de eerste helft van de twintigste eeuw', in: *Duizend jaar Utrechtse rechtspraak: van Sint-Paulusabdij tot Hamburgerstraat* (Deventer 2000) 95-124.

voor een ieder aanschouwelijk is.' Het Vredenburg miste daarentegen de door de wet gevraagde 'achtbaarheid en plechtstatigheid der strafoefening', waarbij het Hof grote moeite had met het door de stad aan te kopen pand voor de beide raadsheren: 'een huisje, bevorens gediend hebbende en nog diendende tot eene tapperij, in een achterhoek van een publieke markt.' Ook omdat de oplevering van dit pand nog zolang op zich liet wachten, weigerde het Hof een datum vast te stellen voor de eerste executie.

Tepronkstelling met strop om de hals

Hoe de kwestie zich hierna verder heeft ontwikkeld, is uit de stukken niet meer precies te achterhalen. Maar feit is dat Bastiaan Teunisse en een drietal anderen op zaterdag 26 oktober 1839 op het Vredenburg hun langverwachte schavotstraf hebben gekregen. Omdat het stuk voor stuk tepronkstellingen betrof en zwaardere lijfstraffen niet aan de orde waren, zal de aanwezigheid van de griffier van het Hof hebben volstaan. Maar hoe zit het dan met de geseeling en brandmerking van Bastiaan Teunisse? Welnu, die had reeds op 9 mei gratie gekregen van de koning, waarbij de straf van geseeling en brandmerk was omgezet in een tepronkstelling van één uur, maar dan wel met de strop om de hals, aan de galg vastgemaakt. Twee weken later vond op het Vredenburg de executie plaats van Albertus Kraaijenheide. Ook hij had gratie gekregen en ook bij hem was de brandmerkstraf komen te vervallen. Pas een jaar later, op 6 augustus 1840, was er weer een executie op het Vredenburg, ditmaal mét brandmerkstraffen. Niet zonder enige voldoening zal procureur-generaal Baumhauer hebben toegezien hoe ditmaal twee raadsheren van het Hof plaatsnamen op de eerste verdieping van het inmiddels verbouwde huis aan het Vredenburg. In de jaren daarna volgden verschillende andere executies, de laatste op 12 februari 1848. Een maand daarna verzocht de minister van Justitie de procureurs van de provinciale hoven om voortaan af te zien van het opleggen van lijfstraffen, waarna ze in 1854 geheel uit het Wetboek van Strafrecht werden geschrapt.

Noot

- Over Baumhauer is een presentatie te zien in een van de cellen in de onlangs geopende expositie van Het Utrechts Archief aan de Hamburgerstraat, mede gebaseerd op zijn dagboek dat deel uitmaakt van het Familiearchief Baumhauer, tegenwoordig in het Nationaal Archief te Den Haag.

Agenda

Historisch Café

Op *vrijdag 12 september* spreekt Rob Hufen over het Utrechtse edelsmedengeslacht Brom, dat van 1856 tot 1962 met grote ambachtelijkheid talloze kunstwerken creëerde. De drie generaties Brom markeren de emancipatie en daaropvolgende glorie tijd van de 19e- en 20e-eeuwse Nederlandse katholieken.

Vrijdag 7 oktober is de beurt aan Chris van Deventer die de Utrechtse schutspatroun Sint Maarten in Europees perspectief plaatst.

Het Historisch Café vindt plaats in Het Zadhuis van het Universiteitsmuseum, ingang via de Eligenstraat 37c (vanaf de Lange Nieuwstraat de zevende deur aan de rechterkant). Aanvang 17.00 uur, toegang gratis.

Excursie Beverweerd

Op *donderdag 25 september* verzorgt de activiteitencommissie van Oud-Utrecht van 14 tot 16 uur een excursie naar Kasteel Beverweerd bij Cothen. Op het programma staan een toelichting op de op handen zijnde restauratie (door Ir. G.W. Hoogevest), ontvangst op het kasteel (door mevrouw D. Mahler, directeur van de Stichting Instandhouding Landgoed Beverweerd) en een rondleiding door het kasteel. *Beverweerd is bereikbaar via de straatweg naar Wijk bij Duurstede. Vlak voor Cothen gaat u een landweggetje in (aangegeven). Bij het kasteel is voldoende parkeergelegenheid. Aanmelding uitsluitend via e-mail: l.bonninghausen@planet.nl. Er kunnen maximaal 25 bezoekers mee die tevoren een bevestiging van deelname ontvangen.*

Expositie Vredenburg

Nog tot *1 oktober* is in het Volksbuurtmuseum Wijk C (Waterstraat 27) een tentoonstelling te zien over de vroege geschiedenis van Vredenburg, inclusief een in zand gebouwde reconstructie van het kasteel Vredenburg.

Het museum is geopend van dinsdag t/m vrijdag en 's zondags van 11 tot 17 uur plus de eerste zaterdag van de maand van 10 tot 15 uur.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 81e jaargang nr. 4 / augustus 2008 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 5: 1 september 2008

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: €2,50. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief, Alexander Numankade 199, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83 en RonDom, Domplein 9.

Redactie M. van Lieshout (eindredactie), L. Dorsman, M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, K. van Vliet, J. Vroemen.

Redactieadres Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl

Bijdragen Sturen aan de redactie. Aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden incl. noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Roto Smeets Grafische Services

Vereniging oud-utrecht

Voorzitter J.J. Degenaar **Secretariaat** C.A.M. van der Lee - p/a Catharijneconvent - Postbus 8518, 3503 RM Utrecht / tel: (030) 233 09 72 of (030) 231 38 35 / fax: (030) 231 78 96 / secretariaat@oud-utrecht.nl

Ledenadministratie Postbus 575 520, Zoetermeer. U kunt zich opgeven door te schrijven naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer. Opzegging van het lidmaatschap dient schriftelijk te geschieden bij de ledenadministratie vóór 1 december. **Contributie** €25,- per jaar (huisgenootlidmaatschap: €10,- / jongeren tot 26 en U-pashouders: €15,- / bedrijven: €50,-).

Hermans & Schuttevaer

Een open cultuur, klantgericht werken en het optimaal benutten van inhoudelijke vakkennis. Dat is Hermans & Schuttevaer Notarissen N.V. in Utrecht. Wij willen ons onderscheiden met een persoonlijke en effectieve dienstverlening aan onze particuliere en zakelijke klanten.

Kijkt u voor meer informatie op onze website of neem contact op met een van onze medewerkers. Wij nodigen u graag uit voor een persoonlijke kennismaking!

Hermans Schuttevaer
notarissen

www.herschut.nl

Maliebaan 81
3581 CG Utrecht
T 030 - 233 66 99

data · paper · inspiration

Roto Smeets

De kracht in vellen offset!

Roto Smeets Grafiservices. Een bedrijf dat vecht voor de successen van zijn klanten. Of het nu gaat om vellen offset, pre-media, nabewerking, pre-distributie of distributie... Strong, sharp, safe & fast.

Grafiservices

Utrecht · T 030-282 28 22
Eindhoven · T 040-250 50 00
www.rsgrafiservices.nl

Verhuizen of toch verbouwen? Dat vraagt om een gratis waarde-indicatie..!

Verkoop: Verkopen van een woning is een specialistische aangelegenheid. ERA Makelaardij Utrecht is een actieve, scorende makelaar die dit op een succesvolle wijze voor u kan verzorgen.

Gratis aankoopadvies: Heeft u zelf een woning gevonden, neem ERA Makelaardij Utrecht dan mee als uw eigen makelaar voor één gratis begeleiding met advies. Uiteraard kunnen wij daarna ook het hele aankoopproces voor u begeleiden.

NVM Taxatierapport actietarief € 100,- + 1% (excl. btw) over de getaxeerde waarde, voor de juiste waarde op papier. Dit rapport wordt door alle financiële instellingen geaccepteerd.

Wilt u uw persoonlijke mogelijkheden bespreken, dan doen wij dat graag.
Dit gesprek kost u niets en levert waardevolle informatie op.
Bel voor een afspraak of lever onderstaande bon bij ons in.

Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht
Tel: 030 - 233 21 32

info@eramakelaardijutrecht.nl
www.EraMakelaardijUtrecht.nl

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE / AANKOOPADVIES.

Naam: .....

Straat: .....

Postcode: ..... Plaats: .....

Telefoon: .....

ERA verkoopt huizen!

of bel je liever?

jeroen tiron, grafisch ontwerp - 0655 763 379

LEVEN IN UTRECHT 1850-1914

P.D. 'T HART, *Leven in Utrecht 1850-1914*. Groei naar een moderne stad. 348 blz., gebonden, geïllustreerd, ISBN 90-6550-888-0, €29,-.

Utrecht was in de negentiende eeuw bepaald geen gezapige en deftige rentenierstad, zoals vaak is beweerd. Er werd hard gewerkt aan de verbetering van de armenzorg, de volksgezondheid, de volkshuisvesting, de werkgelegenheid en de arbeidsomstandigheden. Het leven van de gewone Utrechters, die in dit boek centraal staan, werd een stuk aangenamer.

Een uitgave van Verloren. Zie www.verloren.nl.

Uw aannemer:

- flexibele organisatie***
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding***
- tevreden klanten bepalen ons succes***
- wij doen wat we zeggen***
- grote betrokkenheid bij klant en project***
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest***

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

GRESNIGT & VAN KIPPERSLUIS *Advocaten*

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht, IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een gedegen aanpak en een persoonlijke benadering. Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

Domtoren Utrecht

Dé historische locatie in Utrecht voor uw vergadering, huwelijksvoltrekking, receptie of feest. Met of zonder privé rondleiding. Overdag en s'avonds!

Voor meer informatie

RonDom
Domplein 9-10 (naast de Domtoren), 3512 JC
Utrecht, T (030) 233 30 36, F (030) 230 01 08,
email: rondom@ubt.nl, www.domtoren.nl

Kantooradres
Hooghiemstraplein 132
3514 AZ Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

Mr J.C.V. Geenen

t 030-273 60 62
f 030-233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:

- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden waaronder het vennootschaps- en ondernemingsrecht, het arbeidsrecht én huurrecht
- Het verlenen van advies én bijstand op deze rechtsgebieden
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

**EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES**

MAATKLEDING

**OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74**

Het is tijd voor inspiratie.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt met de Europas van de Rabobank 50% korting bij meer dan 450 musea. Want we willen graag dat iederéén kan genieten van kunst en cultuur.

Het is tijd voor de Rabobank.

Rabobank